

**XALQARO TAJRIBA: RIVOJLANGAN VA RIVOJLANAYOTGAN
MAMLAKATLARDA KREDIT VA IQTISODIY O'SISH MUNOSABATLARI****Abdiraxmanov Ural Navruz ogli**

Asian University of Technology, Karshi, Uzbekistan

E-mail: uabdiraxmanov@sqb.uz**Raxmonov Lochin To'xtamishovich**

Asian University of Technology, Karshi, Uzbekistan

E-mail: info@qitu.uz

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda kreditlash tizimi bilan iqtisodiy o'sish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilinadi. Moliyaviy vositachilik iqtisodiy o'sishning muhim omili sifatida qaralib, xalqaro tajriba asosida bu munosabat qanday shakllanayotgani ko'rib chiqiladi. Rivojlangan mamlakatlarda kredit bozorlari barqaror va chuqur rivojlangan bo'lib, bank kreditlari asosan investitsiyalarni moliyalashtirishga yo'naltirilgan. Bu esa iqtisodiy o'sishning doimiy sur'atlarini ta'minlaydi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa moliyaviy tizim nisbatan zaif, kreditlash imkoniyatlari cheklangan bo'lib, ko'pincha qisqa muddatli iste'mol ehtiyojlarini qoplashga xizmat qiladi. Bu holat iqtisodiy o'sishga to'g'ridan-to'g'ri va kuchli ta'sir ko'rsatmasligi mumkin. Tadqiqot davomida kreditlash va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi o'zgaruvchan bog'liqlik statistik ma'lumotlar va empirik tahlillar asosida baholangan. Shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun moliyaviy vositachilikni rivojlantirish, kredit infratuzilmasini mustahkamlash va investitsiyalarga yo'naltirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan. Xulosa sifatida, mamlakatlar iqtisodiy o'sishni barqaror ta'minlash uchun kredit siyosatini o'z iqtisodiy sharoitlariga mos tarzda strategik boshqarishlari zarurligi ta'kidlanadi. Mazkur maqola bank sohasi, iqtisodiy siyosat va moliyaviy rivojlanish bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar uchun dolzarb nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: kreditlash, iqtisodiy o'sish, moliyaviy vositachilik, rivojlangan mamlakatlar, bank tizimi, investitsiyalar, xalqaro tajriba, moliyaviy inklyuziya, kredit bozorlar, kredit siyosati, makroiqtisodiy barqarorlik.

KIRISH

Zamonaviy global iqtisodiyotda moliyaviy vositachilik, xususan kreditlash tizimi iqtisodiy o'sish jarayonining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda. Kredit bu nafaqat moliyaviy resurslarni vaqtincha taqsimlash vositasi, balki investitsiyalarning manbai, ishlab chiqarishning faollashtiruvchisi, bozor infratuzilmasining tayanch elementidir. Shu bois ko'plab iqtisodchilar va siyosatchilar kreditlash tizimi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur o'rganishga e'tibor qaratmoqdalar. Iqtisodiy o'sish har qanday mamlakat rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Bu ko'rsatkich odatda yalpi ichki mahsulot (YAIM) hajmining o'sishi bilan o'lchanadi. Kredit esa ishlab chiqaruvchilarga investitsiyalarni amalga oshirish, texnologiyalarni yangilash vabyangi ish o'rinlarini yaratish

imkonini beradi. Shuningdek, aholi uchun turli tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni moliyalashtiradi. Demak, kredit va iqtisodiy o'sish o'rtasida bevosita va bilvosita bog'liqlik mavjud.

Shu bilan birga, ushbu bog'liqlik barcha mamlakatlarda bir xil darajada namoyon bo'lmaydi. Rivojlangan mamlakatlarda kredit bozorlari yuqori darajada institutsional rivojlangan, shaffof va raqobatbardosh bo'lib, kredit resurslari iqtisodiy samaradorlikka yo'naltirilgan. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa moliyaviy tizim ko'pincha cheklangan, infratuzilma yetarlicha rivojlanmagan, banklar ishonch darajasi past bo'lishi mumkin. Bu holat kredit resurslarining iqtisodiy o'sishga ta'sirini pasaytiradi yoki noto'g'ri yo'nalishga olib keladi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, rivojlangan davlatlar, masalan AQSh, Germaniya, Yaponiya va Buyuk Britaniyada moliyaviy sektor va real sektor o'rtasida kuchli integratsiya mavjud. Kreditlash mexanizmlari to'liq raqamlashtirilgan, qarz oluvchilarning kredit tarixlari aniq yuritiladi va risklar yuqori darajada boshqariladi. Bunday sharoitda kreditlar asosan ishlab chiqarishga, innovatsiyalarni moliyalashtirishga, ilm-fan va texnologik rivojlanishga yo'naltiriladi, bu esa uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa, Hindiston, Indoneziya, Braziliya, Nigeriya yoki O'zbekiston kabi davlatlarda, kredit resurslari ko'pincha qisqa muddatli ehtiyojlarga iste'mol, uy-joy, xizmatlar, davlat dasturlariga yo'naltiriladi. Kreditlar iqtisodiyotning real sektoriga yetarli miqdorda yetib bormaydi. Bundan tashqari, korruptsiya, institutsional zaiflik, kredit risklarini noto'g'ri baholash kabi omillar mavjud bo'lib, ular kreditlash tizimining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu sababli ushbu maqolada rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda kredit va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish dolzarb hisoblanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi kreditlash tizimining iqtisodiy o'sishga ta'sirini mamlakatlar rivojlanish darajasiga qarab solishtirish va samarali kredit siyosatini shakllantirishda xalqaro tajribani o'rganishdan iborat.

Maqolaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- Kredit va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi nazariy asoslarni yoritish;
- Rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganish;
- Rivojlanayotgan mamlakatlardagi mavjud holatni tahlil qilish;
- Kreditlash tizimi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi farqlarni aniqlash;
- Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot uslubi sifatida komparativ (taqqoslovchi) tahlil, statistik ma'lumotlar tahlili, grafik usullar, mavjud ilmiy adabiyotlar sharhi va xalqaro tashkilotlar (Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi) ma'lumotlaridan foydalaniladi. Nazariy va amaliy jihatdan ahamiyatli bo'lib, moliyaviy siyosat yuritayotgan davlat tashkilotlari, bank sektori mutaxassisleri va iqtisodiy tadqiqotchilar uchun foydali bo'lishi mumkin. Kredit va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi o'zaro ta'sirni chuqur tahlil qilish orqali har bir mamlakat o'ziga mos, samarali va barqaror kredit siyosatini ishlab chiqishi mumkin. Bu esa uzoq muddatli iqtisodiy taraqqiyotning muhim shartidir.

TADQIQOT METODIKASI

Mazkur tadqiqotda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda kreditlash tizimi bilan iqtisodiy o'sish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni empirik tahlil qilish maqsadida turli iqtisodiy-statistik va analitik uslublar qo'llanildi. Metodika bo'limi quyidagi asosiy yo'nalishlar asosida shakllantirildi:

1. Tadqiqot yondashuvi va dizayni
2. Ma'lumotlar manbalari
3. Namuna tanlash (mamlakatlar)
4. Indikatorlar tanlovi
5. Model va empirik tahlil uslublari
6. Chegaralovchi omillar va taxminlar
7. Tahlil vositalari (dasturiy ta'minot)

Tadqiqotda komparativ (taqqoslovchi) tahlil yondashuvi asosida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi kredit va iqtisodiy o'sish munosabatlari solishtirildi. Maqola doirasida:

- Teoretik tahlil (nazariy asoslar)
- Empirik tahlil (amaliy ma'lumotlar asosida)
- Deskriptiv statistika (tasviriy)
- Regresion modelash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotda panel ma'lumotlar asosida tahlil o'tkazildi, ya'ni vaqt va mamlakatlar bo'yicha o'zgaruvchilar kuzatildi. Bu esa natijalarni barqaror va taqqoslanadigan qilishga yordam berdi.

Tahlil uchun foydalanilgan asosiy ma'lumotlar quyidagi xalqaro tashkilotlar va institutlarning ochiq bazalaridan olingan:

- Jahon banki (World Bank): World Development Indicators (WDI)
- Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (IMF): International Financial Statistics
- OECD: Mamlakatlar bo'yicha iqtisodiy sharhlar
- Statista: Xususiy sektor kreditlash statistikasi
- Milliy statistika qo'mitalari: O'zbekiston va boshqa tanlangan mamlakatlarning rasmiy statistika ma'lumotlari
- Bank hisobotlari: Markaziy banklarning yillik va choraklik hisobotlari

Ma'lumotlar 2010-2023 yillar oralig'ida to'plandi.

Tadqiqotda 10 ta mamlakat qamrab olindi 5 tasi rivojlangan, 5 tasi. rivojlanayotgan Tanlov mamlakatlarning moliyaviy tizimi iqtisodiy haimi ya kredit bozorlarining nisbiy o'lchamlariga asoslangan. Quyidagi mamlakatlar tanlandi:

Rivojlangan mamlakatlar:

- AQSh
- Germaniya
- Yaponiya

- Buyuk Britaniya
- Janubiy Koreya

Rivojlanayotgan mamlakatlar:

- Hindiston
- Braziliya
- Indoneziya
- Nigeriya
- O'zbekiston

Tanlov har xil darajadagi iqtisodiy va moliyaviy tizimlarni qamrab olgan holda kreditlash-o'sish munosabatlarini farqlash imkonini beradi. Tadqiqotda iqtisodiy o'sish va kreditlash darajasini ifodalovchi asosiy indikatorlar quyidagicha tanlandi:

Iqtisodiy o'sish uchun indikatorlar:

- Yalpi ichki mahsulot (YAIM) o'sishi (%)
- Inson rivojlanish indeksi (HDI)
- Kapitalga investitsiyalar hajmi (YAIMga nisbatan)

Kredit faoliyati uchun indikatorlar:

- Xususiy sektor kreditlari (% YAIMga nisbatan)
- Kreditlar umumiy hajmi (mlrd \$)
- Moliyaviy inklyuziya ko'rsatkichi (bank hisob raqamlari soni, fintech xizmatlar qamrovi)
- Kredit foiz stavkasi (%)

Bundan tashqari, qo'shimcha omillar sifatida inflyatsiya darajasi, foiz stavkalari, bank aktivlari hajmi, bank tizimi barqarorlik indeksi ham e'tiborga olindi.

Model va empirik tahlil uslublari

Tadqiqotda kredit va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun quyidagi statistik va iqtisodiy modellashirish usullaridan foydalanildi:

a. Korrelatsion tahlil

Kredit hajmi va YAIM o'sishi o'rtasidagi bog'liqlik darajasini aniqlash uchun korrelatsion koeffitsiyentlar hisoblandi.

b. Regresion modeli (OLS - oddiy eng kichik kvadratlar usuli)

Quyidagi model qo'llanildi:

$$GDPG_{it} = \alpha + \beta_1 \cdot Credit_{it} + \beta_2 \cdot Investment_{it} + \beta_3 \cdot Inflation_{it} + \epsilon_{it}$$

$$GDPG_{it} = \alpha + \beta_1 \cdot Credit_{it} + \beta_2 \cdot Investment_{it} + \beta_3 \cdot Inflation_{it}$$

$$GDPG_{it} = \alpha + \beta_1 \cdot Credit_{it} + \beta_2 \cdot Investment_{it} + \beta_3 \cdot Inflation_{it} + \epsilon_{it}$$

Bu yerda:

$GDPG_{it}$ – YAIM o'sishi (%)

$Credit_{it}$ – xususiy sektor kreditlari (% YAIM)

InvestmentitInvestment_{it} Investmentit – kapitalga investitsiyalar

InflationitInflation_{it} Inflationit – inflyatsiya

eit\varepsilon_{it} eit – xatolik

c. Panel regressiya (Fixed/Random Effects)

Vaqt va mamlakat o'zgaruvchilarini hisobga olish uchun panel regressiya modeli qo'llandi. Hausman testi yordamida Fixed yoki Random Effects modeli tanlandi.

d. Granger sababli tahlil

Kredit o'sishi YAIM o'sishiga sabab bo'ladimi yoki aksincha, aniqlash uchun Granger causality testi o'tkazildi.

c. Kointegratsiya va VECM modeli

Uzoq muddatli munosabatni aniqlash uchun Johansen testi va VECM (Vector Error Correction Model) ishlatildi.

Tadqiqot quyidagi faraz va cheklovlarga asoslangan:

- Statistika ishonchli va barqaror deb qabul qilindi.
- Kredit faqat bank sektori orqali berilgan resurslarni anglatadi (norasmiy kreditlar hisobga olinmagan).

- Mamlakatlar o'rtasidagi strukturaviy farqlar to'liq modellarda aks ettirilmagan.

- Valyuta kurslari, siyosiy beqarorlik, tashqi qarzlarni ta'siri alohida ko'rib chiqilmagan.

Empirik tahlillar quyidagi dasturlar yordamida bajarildi:

- Stata 15: Panel regressiya, Hausman testi
- EViews 10: VECM, kointegratsiya tahlillari
- Excel/Power BI: Diagramma va vizualizatsiya
- SPSS: Korrelatsion va deskriptiv statistikalar

XULOSA

Ushbu tadqiqotda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi asosida kreditlash tizimi bilan iqtisodiy o'sish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kredit va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi aloqadorlik har doim ham bir xilda yoki mutanosib ravishda namoyon bo'lmaydi. Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish bosqichi, moliyaviy tizimning samaradorligi, siyosiy barqarorlik darajasi va institutlarning kuchliligi kabi omillar ushbu bog'liqlikka sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Rivojlangan mamlakatlarda, ayniqsa AQSh, Germaniya va Yaponiya kabi davlatlarda kreditlash tizimi ancha rivojlangan, institutsional bazasi mustahkam, moliyaviy vositachilik barqaror ishlayotgan. Bu mamlakatlarda banklar kredit berishda muayyan riskni baholash mexanizmlariga ega bo'lib, kredit resurslari asosan yuqori rentabellik keltiradigan investitsiyalarga yo'naltiriladi. Bank tizimining raqamlashtirilgani, shaffoflik va raqobat mavjudligi moliyaviy xizmatlarning qulayligi va sifati oshganiga olib kelmoqda. Buning natijasida, kredit hajmining o'sishi YAIM o'sishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Statistika shuni ko'rsatadiki, bu davlatlarda xususiy sektor kreditlarining YAIMga nisbati 100% dan ortiq, ayrim hollarda 150% ga yaqinlashadi. Bunday ko'rsatkichlar yuqori moliyaviy inklyuziya va yaxshi ishlab chiqilgan moliyaviy strategiyaning natijasidir. Boshqa tomondan, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa (masalan, Hindiston, Braziliya,

Indoneziya, O'zbekiston) kreditlash tizimi hali to'liq shakllanmagan, tizim infratuzilmasi zaifroq, kreditlar ko'proq qisqa muddatli iste'mol xarajatlariga, davlat subsidiyalangan loyihalariga yoki norasmiy sektorga yo'naltirilgan. Bu holat esa iqtisodiy o'sishga to'g'ridan-to'g'ri va kuchli ta'sir ko'rsatmaydi. Ko'plab hollarda kreditlarning ishlab chiqarishga emas, balki iste'molga yo'naltirilishi ularning makroiqtisodiy samaradorligini kamaytiradi. Kreditlar to'liq monitoring qilinmasligi, qaytarilish darajasining pastligi va kredit reyting tizimlarining zaifligi bu muammoni yanada chuqurlashtiradi. Tadqiqot davomida foydalanilgan empirik tahlillar regressiya modellari, korrelatsion tahlillar va Granger sababli tahlil natijalari ham shuni tasdiqladi: rivojlangan mamlakatlarda kredit hajmidagi o'sish iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga sezilarli ta'sir ko'rsatar ekan, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa bu bog'liqlik sustroq namoyon bo'ladi. Bunda kreditlarning yo'nalishi, kredit siyosati va moliyaviy muassasalarning ishonchliligi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ya'ni, kredit faqatgina mavjud bo'lishi emas, balki uni qanday boshqarish, qanday yo'nalishga yo'naltirish va qanday risk bilan berish muhim hisoblanadi.

Shuningdek, rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning yuqori bo'lishi faqat kreditlash hajmiga emas, balki institutsional muhitga, qulay biznes muhiti va ilg'or texnologiyalarga asoslanganligini ham unutmaslik zarur. Shu sababli, rivojlanayotgan mamlakatlarda kredit tizimining o'sishga ta'sirini kuchaytirish uchun faqatgina kredit hajmini oshirish emas, balki tizimli islohotlar zarur. Bunga quyidagilar kiradi: bank tizimining raqamlashtirilishi, kredit reyting tizimini joriy qilish, moliyaviy savodxonlikni oshirish, kichik va o'rta biznes subyektlariga imtiyozli kredit liniyalarini taklif qilish, norasmiy sektordan rasmiy sektorga o'tishni rag'batlantirish.

Tadqiqotdan kelib chiqadigan eng muhim xulosalardan biri rivojlanayotgan mamlakatlarda kreditning iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi uchun moliyaviy resurslar real sektor, ya'ni ishlab chiqarish, sanoat, innovatsiya, texnologiya va eksportga yo'naltirilishi lozim. Aks holda, kreditlar faqat qisqa muddatli iste'molga xizmat qilgan holda inflyatsiya bosimiga olib kelishi va makroiqtisodiy beqarorlikni kuchaytirishi mumkin. Kredit faqat o'z vaqtida qaytadigan, iqtisodiy qiymat yaratuvchi faoliyatga yo'naltirilgan taqdirdagina iqtisodiy o'sishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, kredit va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi o'zaro ta'sir ikki tomonlama bo'lishi ham mumkin. Boshqacha aytganda, iqtisodiy o'sish ortib borgan sari, moliyaviy vositalarga, jumladan kreditlarga talab ortadi. Shu bois, bu bog'liqlik dinamik, ya'ni vaqt mobaynida o'zgaruvchan xarakterga ega. Rivojlanayotgan mamlakatlar uzoq muddatli o'sishni ta'minlashni istasa, bu munosabatni kompleks yondashuv bilan boshqarishlari lozim.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Moliyaviy infratuzilmani rivojlantirish: Kredit ma'lumotlar bazasi, kredit reyting tizimlari, foiz stavkalari monitoringi kabi elementlar joriy qilinishi zarur.
2. Kredit yo'nalishini strategik boshqarish: Kreditlar ishlab chiqarish, eksport va texnologik modernizatsiyaga yo'naltirilishi lozim.

3. Bank tizimi ustuvorligini mustahkamlash: Banklarning riskni baholash qobiliyatini oshirish, davlat aralashuvini kamaytirish, bank nazorat organlari mustaqilligini ta'minlash.

4. Moliyaviy savodxonlikni oshirish: Aholi va tadbirkorlik subyektlarining kredit bilan ishlash madaniyatini rivojlantirish.

5. Startaplar va innovatsion loyihalar uchun maxsus kredit liniyalari ochish: Yangi texnologiyalarni joriy qilish orqali iqtisodiy o'sishga turtki berish.

6. Makroiqtisodiy muvozanatni saqlash: Kredit o'sishi inflyatsiya, valyuta kursi va davlat qarzi kabi makro indikatorlar bilan uyg'unlashtirilishi kerak.

Umuman olganda, kreditlash tizimi rivojlanish bosqichidan qat'i nazar, har qanday mamlakatda iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi muhim mexanizmdir. Biroq bu mexanizmni samarali ishlatish uchun strategik yondashuv, tizimli islohotlar va barqaror institutlar zarur. Rivojlangan mamlakatlarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, kredit va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi mustahkam aloqadorlik faqat moliyaviy hajm bilan emas, balki sifatli boshqaruv, ishonchli tizim va shaffof institutlar bilan ta'minlanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar esa ushbu omillarni inobatga olgan holda kredit siyosatini shakllantirishlari orqali iqtisodiy o'sishni tezlashtirishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Levine, R. (1997). Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda. *Journal of Economic Literature*, 35(2), 688-726.

2. King, R.G., & Levine, R. (1993). Finance and Growth: Schumpeter Might be Right. *The Quarterly Journal of Economics*, 108(3), 717-737.

3. Demirgüç-Kunt, A., & Maksimovic, V. (1998). Law, Finance, and Firm Growth. *Journal of Finance*, 53(6), 2107-2137.

4. Beck, T., Levine, R., & Loayza, N. (2000). Finance and the Sources of Growth. *Journal of Financial Economics*, 58(1-2), 261-300.

5. Rajan, R.G., & Zingales, L. (1998). Financial Dependence and Growth. *American Economic Review*, 88(3), 559-586.

6. Aghion, P., Howitt, P., & Mayer-Foulkes, D. (2005). The Effect of Financial Development on Convergence: Theory and Evidence. *The Quarterly Journal of Economics*, 120(1), 173-222.

7. World Bank. (2022). *World Development Report 2022: Finance for an Equitable Recovery*. Washington, DC: World Bank Publications.

8. Allen, F., & Gale, D. (2000). *Comparing Financial Systems*. MIT Press.

9. Stiglitz, J.E., & Weiss, A. (1981). Credit Rationing in Markets with Imperfect Information. *The American Economic Review*, 71(3), 393-410.

10. McKinnon, R.I. (1973). *Money and Capital in Economic Development*. Brookings Institution Press.